

Костянтин Новохатський,
наук. співробітник НБУВ

В. І. Вернадський і Україна: нововиявлене листування вченого

У статті обґрунтовується необхідність продовження публікації епістолярної спадщини В. І. Вернадського, зроблено огляд нововиявлених документів, окреслено шляхи подальшого їх пошуку.

К л ю ч о в і с л о в а: В. І. Вернадський і Україна, сімейне листування Вернадських, епістолярна спадщина.

У виданому до 150-річчя В. І. Вернадського Національною академією наук України фундаментальному багатотомному виданні «Вибрані наукові праці академіка В. І. Вернадського» 3 книжки займає український сегмент без перебільшення безмежної епістолярної спадщини вченого [1]. У цих книгах, підготовлених інститутами архівознавства і рукопису НБУВ за участю Інституту історії України, Інституту археології і джерелознавства, Інституту сходознавства, Інституту держави і права НАНУ, Національного Таврійського університету, Архіву Російської академії наук, вперше з такою повнотою у жанрі листування вдалося показати розмаїття, глибину і тривалість зв'язків Вернадського з Україною, місце України в житті та поглядах вченого і його значення для вітчизняної науки. У цих книгах загальним обсягом 2253 сторінки (150 друкованих аркушів) вміщено 279 листів вченого та 633 листи 138 осіб до нього. Понад 70 % цих листів надруковано вперше. Цю публікацію було презентовано 2013 р. на круглому столі в Інституті історії України [2] і на міжнародній конференції у Москві [3] та схвально сприйнято науковою громадськістю. Зокрема, справедливо зазначалося, що в цих епістолярних джерелах нерідко міститься інформація, яку практично неможливо отримати з інших видів джерел.

Під час презентації також наголошувалося, що ювілейною публікацією, попри те, що у її підготовці брала участь велика кількість науковців, безумовно, не вичерпується тема «Вернадський і Україна». Навпаки, підкреслювалося стимулююче значення цієї публікації для подальших пошуків і досліджень. У процесі колективної роботи: 1) проведено інвентаризацію наявної джерельної бази і пошукового апарату сховищ архівної спадщини В. І. Вернадського; 2) уточнено коло спілкування (і, відповідно, можливого листування) вченого;

3) відшліфовано партнерські зв'язки публікаторів; 4) апробовано принципи подання текстів листів та оформлення публікації в цілому; 5) напрацьовано чималий банк супровідних фактографічних даних; нарешті 6) виявлено лакуни і визначено подальші можливі шляхи пошуку листів, передусім, – що залишається надзвичайно актуальним, – листів самого В. І. Вернадського до своїх кореспондентів. Крім того, під час підготовки ювілейної публікації кілька виявлених на той момент документів не потрапили до неї в силу часових обмежень.

Усі ці об'єктивні чинники закономірно породили ідею продовжити публікацію листів за даною темою. Цей задум підтримали Президія НАНУ та керівництво АРАН. Роботу з виявлення й опрацювання листів для наступної книги цієї серії було продовжено в Інституті архівознавства НБУВ. Отже, на сьогодні вже виявлено, попередньо відібрано для опублікування, прочитано і скопійовано понад 300 листів більш як 120 осіб та 18 установ, у т. ч. 35 листів Володимира Івановича.

Увесь масив опрацьованої кореспонденції, перш ніж спробувати зробити бодай побіжний тематичний її огляд, можна розглянути в хронологічному, авторському і географічному ракурсах.

Передусім слід зазначити, що певна частина листів цієї добірки – це доповнення листування з кореспондентами, що вже фігурують у перших трьох книжках: 9 листів 1927–1930 рр. харківського історика античності В. П. Бузескула (до 6 вже опублікованих); велике листування В. І. Вернадського і М. П. Василенка доповнюється кількома «конспіративними» листами останнього 1919 р. і важливою телеграмою-викликом Володимира Івановича з Полтави до Києва 29 травня 1918 р.; лист кримського ботаніка Є. В. Вульфа 17 січня 1921 р. (до трьох раніше опублікованих); лист М. С. Грушевського 2 жовтня 1930 р., помилково атрибутований як лист Грунського, поки що останній у їхньому листуванні

(до 12 опублікованих); лист економіста В. А. Косинського кінця 1893 р., що ілюструє давність зв'язків двох учених (до 11 вже опублікованих); два листи і телеграма геолога В. І. Лучицького 40-х років, що теж розширюють хронологію спілкування Вернадського і Лучицького; лист від 31 жовтня 1920 р. кримського історика А. І. Маркевича, що започаткував їхнє листування після від'їзду Вернадського із Сімферополя. Про продовження зв'язків Вернадського з ботаніком і географом Г. І. Танфільєвим, розпочатих ще наприкінці XIX ст., свідчать 3 листи Танфільєва у 1927–1928 рр. До 12 опублікованих раніше листів С. П. Тимошенка є можливість додати 4 листи періоду співпраці двох учених в УАН у 1919 р. А до 10 листів ще одного академіка першого призову Ф. В. Тарановського – лист того ж 1919 р. До двох листів археолога В. М. Щербаківського 1915 р. додається його великий епістолярний твір 1921-го. Переважна ж більшість кореспондентів – це нові для читача попередніх книжок люди, які, можливо, там фігурують хіба що в коментарях. Серед них київські професори П. Я. Армашевський і В. О. Караваєв, хімік О. І. Бродський, генерал барон П. М. Врангель, львівський радіолог С. В. Граб'янка, фізико-хімік В. О. Кістяківський, дніпропетровський мінералог Л. Л. Іванов і його учні І. Я. Мікей, Л. В. Брянцев, полтавський ботанік В. Ф. Ніколаєв, харківський фізіолог О. В. Нагорний, мінералог, учень Вернадського Я. В. Самойлов, харків'яни – математик і фізик В. А. Стеклова, ботанік В. І. Талієв, геологи М. М. Тихонович, М. Й. Криштофович.

Нововиявлене листування має такі ж широкі хронологічні межі, як і вже опубліковане: від листа свояка В. І. Вернадського С. О. Короленка 1880 р. до листів В. І. Вернадського колишньому своєму кримському студенту М. П. Рашевському 18 листопада 1944 р. та полтавській родичці Наталії Олександрівні Старицькій 26 листопада 1944 р. – за півтора місяці до своєї смерті.

По справжньому безмежною є географія листування вченого – від Берліна, Парижа, Праги, Москви, Петербурга до Уфи та м. Свободного Хабаровського краю. В Україні крім традиційних наукових центрів-університетських міст: Київ, Харків, Катеринослав, Одеса, регіонів, безпосередньо пов'язаних з біографією вченого – Крим та Полтавщина, це ще Кам'янець-Подільський, Кременчук, Львів, Рівне, Сміла, Сталіно і т. д.

Як і у попередніх книгах, увесь епістолярний комплекс за темою «Вернадський і Україна» складається умовно з кількох тематичних блоків:

- листування з ученими з України дореволюційного періоду;
- родинне листування так званого полтавського періоду;
- листування періоду створення Київської Академії наук та інших наукових, освітніх і культурних установ;
- листування кримського періоду;
- зв'язки з Україною у 20–40-х роках.

Почнемо вибірково огляд листів уривками з великого листа Володимира Івановича до доньки Ніни у Полтаву 28 жовтня 1919 г., коли він збирався у другу поїздку до Ростова у ставку А. І. Денікіна: «На днях еду в Ростов. 18.IX прошла с большим трудом новая организация Академии, принятая в Ростове и здесь в Киеве властями в значительной мере против их желания. Здесь я встречаю все время противодействие и не уверен, что все не окончится крахом. Но я хочу довести дело до конца, когда я могу сказать с чистой совестью: я сделал все, что мог... я хочу создать здесь русско-украинский центр, как противовес и самостоятельному течению, и течению Шульгина-Струве... Очень много работаю над живым веществом, углубляю, перерабатываю. Много нового. Интересно просматривать корни своих мыслей... Сейчас есть уже результаты экспериментальной работы, совершенно оправдывающие мою трату «живого вещества»... живое вещество теснейшим образом охватывает всю материальную среду, везде в инертную материю земли вносит энергию пойманного ею солнечного луча... В связи с работой я сейчас много читаю. В квартире 3–4 градуса R и я читаю вечерами, лежа в постели, окруженный одеялом; а днем я работаю в академии, где топят...

В этих областях вечного и в моей работе я совершенно спокойно переживаю то, что кругом совершается. Я думаю, что сейчас одно из важнейших: воля и твердая опора в своем собственном бытии... Сейчас украинцы делают большое дело и среди своей фальши они нашли такие опоры работы, которых нет у большинства русских...

Собирай газеты, плакаты, книжки и русские и украинские для Национальной Библиотеки. Я надеюсь, ее защитят...» [4].

Діловод 1 відділу УАН В. К. Дем'янчук у своїх двох змістовних листах весною і влітку 1921 р. детально інформує Вернадського про стан справ в Академії.

Досить виразними для характеристики часу і людських стосунків є кілька листів Вернадському у Петроград з Берліна восени того ж 1921 р. ко-

лишнього харків'янина М. С. Голуба, як він пише про себе, «сытого и сравнительно благополучного человека», котрий випадково побачив у берлінського антиквара листівку В. І. Вернадського з його адресою: «Эта Ваша открытка произвела на меня... большое впечатление, и мне очень захотелось помочь Вам – чему есть и личные побуждения: когда-то в студенчестве участие в Вашей радиоэкспедиции на Кавказ принесло мне много радости...»

Посылка на Ваше имя составлена так: 1 кг жир, 2 кг овсяника, 2 пакета сухарей, 1/2 кг какао, 2 кг сахарного песку, 1 кг соли, 2 плитки шоколаду, 4 баночки молока, 1 кг мыла, 1 пачка спичек, иголки и нитки. (Теперь вижу, что мы глупость сделали, не вложивши ни бумаги, ни карандашей... Сообщите мне размер сапог, а если Вам нужны очки, то пришлите рецепт...)

Не думайте..., что это Вас обязывает и, следовательно, душевно отягощает. Так ведь устроена земля: я глубоко обязан несколькими людям, которым уже не могу никак отплатить; потому для меня большое облегчение помочь другому человеку; а Вам, в свою очередь, тоже кто-нибудь обязан и почему-нибудь не в состоянии отплатить; так и идет круговую через все человечество...

Еще мне хотелось бы послать что-нибудь В. Г. Короленко. Но как ему доставить в Полтаву – не приложу ума. А спрашивать у больного и голодного человека, как послать ему посылку...» (Це написано за 4 місяці до смерті письменника. – К. Н.)

У наступному листі Голуб пише: «Издание Ваших книг по-немецки, вероятно, удастся осуществить... Думаю, что для серьезных переговоров необходима либо рукопись, либо экземпляр русского издания... Напишите, что бы Вам хотелось получить из Германии (например, какой-нибудь специальный журнал), и я попробую послать Вам...» [5].

Завідувач лабораторії радіоактивних досліджень Львівського університету С. В. Граб'янка у 1940 р., крім суто наукових питань, розповідає Вернадському про долю польських учених після воз'єднання західноукраїнських земель з Україною. «Высококвалифицированный научный работник по постановке самых трудных и ответственных задач по физико-химии» Е. А. Турська в казахстанських степах стриже вівець. «Многие десятки тысяч семейств... вывезены из Западной Украины и Белоруссии либо в Архангельскую либо в Семипалатинскую область и гибнут с голоду...». Характерною є приписка у кінці листа: «Без истинной пользы для дела прошу не оглашать моей фамилии» [6].

Серед матеріалів, відібраних для нової книги, є

кілька листів українських кореспондентів, які наприкінці XIX – початку XX ст. допомагали В. І. Вернадському у геологічному і ґрунтознавчому обстеженні окремих українських місцевостей. Це, зокрема, листи родича Олександра Короленко з Катеринославщини про знахідки виходів начебто залізної руди, викладача Миргородської художньо-промислової школи ім. М. Гоголя М. Закутина про дослідження зразків глин, інженера-металурга О. І. Глазунова з Керчі про дослідження газових свердловин тощо.

Цікавим для дослідників київського періоду життя В. І. Вернадського може бути невеликий лист професора Університету св. Володимира і директора Дніпровської біологічної станції С. Ю. Кушакевича від 2 липня 1919 р., що дає підстави з точністю до години датувати одну з подій того часу – необхідність Вернадському під загрозою арешту і можливої розправи на деякий час переховуватися за межами Києва.

Яскраво показовим і повчальним з погляду подальшої історичної перспективи є лист колишньої учениці В. І. Вернадського, однієї з перших жінок-геологів у Росії Г. Б. Місуни, з її екзальтованим сприйняттям російської лютневої революції 1917 р.: «Свергнуто позорное иго, и я верю в окончательное торжество правды, свободы и тех высоких общественных идеалов, взлелеянных русской передовой интеллигенцией. Я верю в народ и чувствую себя настоящей демократкой: мне не страшно народовластие... Я надеюсь, что русская революция не запятнает себя ненужной кровью, что она окажется великодушной для своих повергнутых врагов...» [7].

У короткому зверненні до Вернадського весною 1921 р. одна з дочок відомого історика права Іоанікія Олексійовича Малиновського, заарештованого більшовиками у червні 1920 р., Євгенія просила Володимира Івановича «що-небудь зробити для батька» [8].

Великий блок становлять листи двоюрідної сестри В. І. Вернадського по материнській лінії Софії Олександрівни Мамчич до нього з Кременчука, починаючи з 14 вересня 1933-го до 3 серпня 1941 р. У щоденнику 3 січня 1939 р. він записав: «Соня – когда-то моя безмолвная симпатия... Это очень глубокий и хороший человек». Софія Олександрівна, втративши чоловіка і сина, волею долі сама опинилася у Кременчуці. Вернадський матеріально допомагав їй (як і багатьом іншим). Щоб показати джерелознавче значення цього листування наведемо рядки з першого її листа: «Ведь Вы,

вероятно, слышали, какой голод был на Украине в 32–33 годах, народ умирал на улицах, не успевали подбирать мертвых. Человек распухал и конец. Есть села, где нет живых, все хаты заколочены, вымирала вся семья: дети, взрослые. Сколько погибло моих знакомых, которым не удалось так устроиться, как мне. Конечно, мертвых не хоронили, а бросали голыми в общую яму. Этого я боюсь больше всего, умереть на улице и быть брошенной в яму. Голод так страшен, что матери ели детей, и открыто много притонов, куда заманивали женщин, детей и даже мужчин и приготавливали холодное, колбасу и котлеты и продавали на базаре; об этом, конечно, громко говорить нельзя, но я сама видела такой притон после ареста виновных» [9].

Про відвідання В. І. Вернадським влітку 1901 р. Лубенського музею К. М. Скаржинської і знайомство з його завідувачем, етнографом, членом географічного товариства С. К. Кулжинським свідчить лист останнього від 19 березня 1902 р. Музейну тему продовжують 6 листів керівника Полтавського природничо-історичного музею В. Ф. Ніколаєва 1916–1921 рр., у яких він запрошує Вернадського взяти участь у створенні «Товариства дослідників Полтавщини», допомогти з розробленням програми робіт музею, докладно розповідає про стан музею, його досягнення і проблеми. Останній грудневий 1921 р. лист закінчується, щоправда, мінорно: «Жизнь у нас идет вяло, никак не улягутся национальные недоразумения, да и материальные условия очень тяжелы. Музей еще кое-как держится старыми традициями... Возродилось старое общество любителей природы, но жизнь в нем также идет вяло...» [10]. Поряд з листом археолога В. М. Щербаківського цього ж періоду та раніше опублікованими листами брата В. Ф. Ніколаєва – Миколи і ще одного відомого полтавського музейного діяча М. І. Гавриленка вони змальовують картину музейної справи на Полтавщині протягом майже 40 років і свідчать про заінтересованість Володимира Івановича долею цього музею, його працівників.

Значно ширше планується у новій публікації подати сімейне листування Вернадських. У першій книзі вже було опубліковано 12 листів Володимира Івановича до дружини періодів відвідання ним Києва у 1926, 1928 і 1939 рр., а також 5 листів си-на Георгія до батька кримського періоду з серпня 1919-го по вересень 1920 р. Зараз передбачається дати понад 25 листів В. І. Вернадського до дружини, де так чи інакше фігурує українська тематика, починаючи від червневої його поїздки до Рівного з

дослідницькою метою у 1901 р. і до низки листів його липневого перебування на Полтавщині у 1917 р. Новим у цій публікації буде фрагмент листування Володимира Івановича з донькою Ніною. Це 3 його листи часу поїздки академічної делегації до денікінської ставки у Ростові (один з яких вже частково цитувався) та 9 листів Ніни до батьків під час її перебувань у Полтаві у 1917–1919 рр. Вони цікаві не лише описанням тогочасних буремних подій на Полтавщині, а й посиленнями на розмови з батьком щодо його ставлення до цих подій. Як виняток, передбачається опублікувати 3 листи Наталії Сторівни до доньки, в яких подаються деякі подробиці згаданої ростовської поїздки Володимира Івановича та проливається світло на можливі мотиви його неповернення до Києва.

Розмова про ці листи дає змогу торкнутися одного з перспективних шляхів пошуку і публікації джерел про В. І. Вернадського: відомостей про нього у листуванні його сучасників між собою.

Ще однією особливістю цієї книги буде більш широке подання службового листування В. І. Вернадського: звернення його як голови різних комісій, президента Академії, ректора університету тощо до посадових осіб різних інституцій та відповідно їх до нього. Це стало можливим завдяки більш ретельному перегляду фонду Української академії в Інституті рукопису НБУВ та справ за описом 4 особового фонду В. І. Вернадського (518) в Архіві РАН.

У процесі подальшої роботи над підготовкою публікації доведеться вирішити ще низку питань. По-перше, додатково проглянути кілька справ за описом 3 у фонді 518, які очевидно дадуть для опублікування ще якусь кількість листів. Одночасно слід уточнити авторизацію деяких уже відібраних листів, розшифрувати окремі складно прочитувані слова. Велика дослідницька робота має бути проведена для коментування тексту. Паралельно слід продовжити пошук згадуваних кореспондентами Вернадського його листів до них. Залишається в стадії обговорення питання доцільності залучення до цього тому листів «неукраїнської» тематики, але українського зберігання, а також тих документів авторства В. І. Вернадського, що умовно можуть бути віднесені до епістолярного жанру, як наприклад, відомі «Письма к русской и украинской молодежи», звернення (доповідні записки) до різних органів тощо.

Безумовно, з виходом чергової книги буде зроблено ще один крок у поповненні джерельної бази теми «Вернадський і Україна».

Список використаних джерел

1. Володимир Іванович Вернадський. Листування з українськими вченими. – К., 2011; – Кн. 1; К., 2012. – Кн. 2. Ч. 1–2. – (Вибрані наукові праці академіка В. І. Вернадського, т. 2).
2. *Новохатський К.* Деякі питання подальшого опублікування епістолярної спадщини академіка В. І. Вернадського в Україні // Україна ХХ ст. : культура, ідеологія, політика. – К., 2013. – Вип. 18. – С. 31–34.
3. *Новохатський К.* Реконструкція епістолярного насліддя В. І. Вернадського: український сегмент // Фун-

даментальна наука: проблеми изучения, сохранения и реставрации документального наследия : материалы Международной научной конференции. – М., 2013. – С. 186–189.

4. АРАН, ф. 518, оп. 3, спр. 1948а.
5. АРАН, ф. 518, оп. 3, спр. 436.
6. АРАН, ф. 515, оп. 3, спр. 455.
7. ІР НБУВ, ф. 1, од.зб. 26976.
8. АРАН, ф. 518, оп. 3, спр. 1023.
9. АРАН, ф. 518, оп. 3, спр. 1034.
10. АРАН, ф. 518, оп. 3, спр. 1159.

Стаття надійшла до редакції 06.08.2014 р.

UDC 929 (477)(044.2) Вернадський

Kostiantyn Novokhatskyi,

researcher of the Vernadskyi National Library of Ukraine

V. I. VERNADSKYI AND UKRAINE: NEWLY DISCOVERED CORRESPONDENCE OF SCIENTIST

The article justifies the necessity to continue the publication of V. Vernadskyi's Epistolary heritage, makes a review of recently discovered documents, outlines ways of further documentary research.

К е у в о р д s: epistolary heritage, identification of the documents, publication.

УДК 929 (477)(044.2) Вернадський

Константин Новохатский,

науч. сотрудник НБУВ

В. И. ВЕРНАДСКИЙ И УКРАИНА: РАНЕЕ НЕИЗВЕСТНАЯ ПЕРЕПИСКА УЧЕНОГО

В статье обоснована необходимость продолжения публикации эписолярного наследия В. И. Вернадского, анализируются ранее неизвестные материалы, указаны пути их дальнейшего поиска.

К л ю ч е в ы е с л о в а: В. И. Вернадский и Украина, семейная переписка Вернадских, эписолярное наследие.